ԴԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՀԿԱՑԻ

Ա.

Արտավազդ Արքեպիսկոպոսի նախընթաց հոդվածը կարևոր նորություն է բերում հայ գրչության և մանրանկարչական արվեստների պատմության համար։ Լևոն Թագավորը յուր Կեռան Թագուհու հետ, գիտեինք որ մեծ հովանավոր է հանդիսացել այդ արվեստների ծաղկման մեջ, գրել և նկարազարդել տալով այնպիսի հոյակապ գործեր, ինչպիսիք Եմ.ի № 2660/105 և № 2563 ավետարաններն են, և Նոր-Նախիջևանի Լուսավորիչ եկեղեցու մի ավետարանը, այժմ Երևան տարված № 87։ Երեքն էլ արտաքո կարգի արժեքավոր իրենց մանրանկարներով և ճոխ զարդագրությամբ, մանավանդ արքայական զույգի և ընտանիքի պատկերներով, իսկ երրորդը Լևոնի պատանեկության։ Բացի սոցանից Կեռան Թագուհին ինքը միայն գրել է տվել մի ավետարան, առաջ սեփականություն Գանձակի Ս. Հովհաննես եկեղեցու[1]։ Գիտենք նաև մի Սաղմոսարանի մասին, որ առաջ սեփականություն էր պրն. Հարեշյանի, նշանավոր՝ Սարգիս Պիծակի ոճի ծագման և հասկացողության համար։

Այժմ Արտավազդ Արքեպիսկոպոսի շնորհիվ հայ թանասիրության մատչելի է դառնում և մի նոր գործ, որ Լևոն Թագավորի ժամագիրքն է, սեփականություն փարիզաբնակ պրն. Լևիի, հատկապես արժեքավոր Թագավորի պատկերով՝ աղոթողի դիրքով։ Գրիչն է Ստեփանոս Վահկացի, որ մեկն է Հովհաննես Արքայեղբոր դպրոցի բազմաթիվ գրիչ և նկարիչ աշակերտներից։

Արտավազդ Սրբազանը կարծում է, որ նկարիչը Թորոս Ռոսլինը պիտի լինի, որ Հռոմկլայի նկարիչ էր, գրած և նկարազարդած Երուսաղեմի վերև հիշած ձեռագիրները և ուրիշ գործեր Կոստանդին Ա. Կաթողիկոսի համար[2], ուրեմն և հայտնի որպես արքայական ընտանիքի նկարիչ։ Բայց ձեռագրի մեջ նկարչի մասին որևէ խոսք չկա, այլ միայն գրչի, և այդպիսի դեպքերում հիմք չկա նկարիչը տարբեր անձն համարելու գրչից, որ ձեռագիրների մեջ շատ հաճախ նույն անձն է լինում։ Հենց Թորոսը և՛ գրիչ էր և՛ նկարիչ, թեև առավելապես նկարիչ։ Ստեփանոս Վահկացին էլ ոչ միայն ընտիր գրիչ էր, ինչպես Արտավազդ Սրբազանի ուղարկած լուսանկարներն են ցույց տալիս, այլև ուրիշ աղբյուրներից գիտենք, ինչպես կպարզվի հետևյալ տողերի մեջ, որ նա և՛ նկարիչ էր և՛ գրիչ։ Հովհաննես Արքայեղբոր դպրոցն իսկ նշանավոր էր յուր մանրանկարիչներով, որոնցից մեկն է և Ստեփանոս Վահկացին։ Հովհաննես Արքայեղբոր դպրոցի կատարած գիրի և գործի մասին հատուկ ուսումնասիրություն կտպվի Հայագիտական Տարեգրքի երրորդ հատորի մեջ, առայժմ մեր խոսքը համառոտում ենք որքան Ստեփանոս Վահկացու անձի և թագավորական խմբանկարի լուսաբանության հետ կապ ունի։

Բ.

Հնագույն տեղեկությունն ունենք Ստեփանոս Վահկացու մասին 1265 թվից, երբ նա Կոստանդին Ավըրցիի գրչությամբ Գործք

1. Այժմ էջմ. № 1804։

2. Տե՛ս մեր «ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ», Գրակ Բ., Նյու-Յորք, 1943։

Առաքելոց և Կաթուղիկեայց յոթ թղթերը նկարազարդել է «Գրիգոր մականուն Պիծակի» հետ Հովհաննես Արքայեղբոր ստացմամբ Տիրոջ գյուղի եկեղեցու համար։ Ահա՝ հիշատակարանի այդ հատվածը. «Նաև զձեռասուն աշակերտ իւր զՍտեփ(անոս) Վահկ(ացի) և զԳրիգոր մականուն Պիծակ՝ զնկարաւղս ս(ուր)բ տառիցս յիշման արժանի համարեսջիք և զգծաւղ սորին զԿոստանդին Աւրդցի»[3]։

Նույն Վահկացին գրել է, հավանորեն և նկարել ՉԺԷ=1268 մի կիսատ Աստվածաշունչ Հովհաննես Արքայեղբոր ստացմամբ, որ բերված է Գանձասարից[4]։ Նախապես պոկված էր Խաչիկ Վարդապետի ձեռքով Հովհաննես Ավետարանչի պատկերը, որի առաջ ծունկ է չոքել Արքայեղբայրը եպիսկոպոսական զգեստավորությամբ, որ տպել ենք մեր «ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏ»-ի Գ. հատորի մեջ, § 104։ Պատկերը դրված է այժմ յուր տեղում։

Նույն Վահկացին և Կոստանդին Քահանան, որ Կոստանդին Ավրդցին է, գրել են մի ավետարան 1274 թվին։ Հիշատակարանի մեջ նրանք կոչվում են «համարուեստ»։ Եվսեբիոսի և Կարպիանոսի խորանի տակ կա հետևյալ հիշատակարանը. «Զտառապեալս ի բարեաց Ստեփանոս Վահկայեցի, որ զհամարաբրառս գրեցի և զԹաւիթ քահանայ զստացող սորա, յիշեսջիք ի մեղաց թողութիւն»։ Ստեփանոս Վահկացին ուրվագծել է միայն խորանները, առանց գունավորելու[5]։

Նույն Կոստանդինն է գրել և մի ոչ լիակատար Աստվածաշունչ, ընտիր մագաղաթ, սքանչելի բոլորգիր. «անարհեստ գրիչ Կոստ(անդին) ծառայ և աշակերտ տ(եառ)ն իմում», այսինքն Հովհաննես Արքայեղբոր ՉԼԳ=1284 թվին, երբ մեռավ Վասակ Ճանճա տեր, «ի մարտի ամսոյ ԺԳ. յաւուր երկշաբաթոջ ընդ Էրեկս աւուրն ի մայրաքաղաքն Սիս, և թաղեցաւ ի ս(ուր)բ ուխտն Ակներ»[6]։

Ոսկեբերանի Ճառք և Մեկնութիւնք, նաև նորա անունով մեզ հասած Լուսավորչի ներբողը մի տուփի (կազմ) մեջ. վերջինը գրված է Ստեփանոս Վահկացու կողմից լավ բոլորգրով։ Ստացողն է «Պարոն Աւշին որդի Պարոն Թաւտաւրէի»։ Թվական չունի[7]։

Հովհաննես Արքայեղբայրը 1286 թվին ստացել է մի ավետարան և Հանդիստ Յովհաննու Աստուածաբանի և նվիրել Տիրոջ գյուղին. «Զոր իմ ի ծեր հասակի սկսա(յ) գրել զ(սուր)բ աւետարանս ի թվ. ՉԼԵ ի յաւ և յընտիր աւրինակէ. և՝ սորին մերձ զայլ սըրբոցն ընթերցմունս ճաշոյ, գրեալ ձեռամբ Ստեփանոս երիցու և պարգևեցի զսա Տիրոջ գեաւղս, և ի յիշատակ մեզ և մերոցն»[8]։ Ուրիշ տեղ Ստեփանոսը կոչվում է քահանա։ Ձեռագիրը նկարազարդված է շքեղ մանրանկարներով։

Գրիգոր և Ստեփանոս քահանաները ուղղել են մի ավետարան, գրված 1293 թվին, գրված Գոների վանքում, Հովհաննես Արքայեղբոր մի ուրիշ աշակերտի ձեռքով Վահրամ անունով[9]։

Ըստ Ալիշանի, գրիչ ոմն հիշում է «զՍտեփանոս Վահկացի, որ հրամանաւ Սոսթենէսի վերակացու լինէր նորոգութեան Ս. Հոգի եկեղեցւոյ Սսոյ, իսկ յայլմէ գրչէ՝ վկայի նա գոլ երկասիրող կամ գրող Արարածոց գրոցս»[10]։ Ժամանակով և այլ հանգամանքներով, որ տեղի սղությամբ չենք կարող պատճառաբանել այստեղ, հարմար է նույնացնել սորան մեր Ստեփանոս Վահկացու հետ։

Այս տեղեկությունների հիման վրա ասել կարող ենք որ Արտավազդ Սրբազանի եզրակացությունը, թե պրն. Լևիի ձեռագրի գրչության վայրը Հռոմկլան է և նկարիչը Թորոս Ռոսլին՝ սխալ է։ Ստեփանոս Վահկացին գործում էր Գոներում, որ Ակների հետ ենթարկվում էր Հովհաննես Արքայեղբոր։ Գրիչների և նկարիչների հույլ ուներ նա ձեռքի տակ և որոնց գործերից շատերը հասել են մեզ. դոցանից մեկն էր և Ստեփանոս Վահկացին, որի գրիչ և նկարիչ լինելու ապացույցները տեսանք վերև։

Գ.

Ե՞րբ է գրված պրն. Լևիի ձեռագիրը և ո՞վ է թագավորի հետևը կանգնած պալատականը։ Հիշատակարանի ստորին լուսանցքում նոտրագրով ավելացրած նկատողությունը թվականի մասին, հետին ժամանակի գործ է և անհեթեթ. «գրեալ ժամագիրքս յամի Տեառն 1224 և ի թուին Հայոց ՉՃԻԳ։ Ձեռամբ Ստեփանոսի Վահկացւոյ»։ Այդ թվականին Հեթումի որդի Լևոն թագավոր չկար, որին Ստեփանոս Վահկացին նկարեր կամ նորա համար աւետարան գրեր։ Լևոնը թագավորել է 1271—1287, ուրեմն և այդ ժամանակների գործ, բայց հավանորեն ավելի առաջին տարիների գործ, երբ նա գրել էր տվել Կեռան թագուհու հետ յուր շքեղազարդ աւետարանը օծման առթիվ, ընտանեկան պատկերով[11]։

3. Ձեռ. Էջմ., № 227/196։
4. Ձեռ. Էջմ., № 1056/4243։
5. Ձեռ. Երևանի թանգ., № 85։
6. Ձեռ. Էջմ., № 226/195։ Տե՛ս մեր «ԳՐՉ. ԱՐ. Գ., ՔԱՐՏԵԶ ՀԱՅ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ», § 103։
7. Ձեռ. Էջմ., № 4086։
8. Ձեռ. Էջմ., № 835 Ն. ց.։
9. Ձեռ. Եմ.ի, № 2612/57։
10. «ՍԻՍՈՒԱՆ», 516։
11. Ձեռ. Եմ.ի, № 2563։

Այս հանգամանքները պարզելուց հետո՝ պիտի փորձենք ճշտել և խմբանկարի թագապահ անձը, որ կանգնել է թագավորի հետևը, երկու ձեռքով արքայական թագը բռնած։ Թագադիր տիտղոսով և Կոստանդին անունով երկու հոգի հայտնի են մեզ այդ ժամանակներում. մեկը Կոստանդին Լամբրոնացին՝ Հեթումի թագադիրն է, որ քանիցս ապստամբեց Հեթում Ա.ի դեմ[12] և վերջապես սպանվեցավ 1250-ին։ Իսկ երկրորդն է Հեթում Ա.ի դուստր Ռիթայի ամուսինը, որ Սարվանդիքարի տերն էր[13], Նորա հայրն էր Ճոֆրի, Կոստանդին Պայլի եղբոր (l) Սմբատի որդին («ՍԻՍՈՒԱՆ», եր. 209), իսկ մայրը Կիր Աննա, նաև Կեռան կոչված, որ Կոստանդին Լամբրոնացու և Ստեփանեի աղջիկն էր։ Կիր Աննան ստացել է 1265 թվին Երուսաղեմի № 1956 ավետարանը, գրված և նկարազարդված Թորոս Ռոսլինի կողմից Հռոմկլայում, որի ուսուցիչն է «չքնաղագեղ գրիչ» Կիրակոս։ Ձոնի մեջ Աննայի հետ հիշված է.

«Ու զԿոստանդեա մեծ իշխանի
Արժանացեալ թագադրացի
Հայրազատաւր իւր պանծալի
Ընդալ ի լոյս անճառելի»:

Ավելի պայծառ տեղեկություն կա հիշատակարանի մեջ. «Պարոն Կոստանդին... արժանապատուեալ թագադիր և փեսայ Հեթմոյ ս(ուր)բ արքային... Տիկինն իւր Ռիթայ, դուստր ս(ուր)բ արքային»[14], Կոստանդին թագադրի հարազատներն են Սմբատ և Ավշին[15],

Կոստանդինի և Ստեփանեի որդին Ավշին մարաջախտ, պապը Հեթում (Հեղի) ՁԻԳ=1274 թվին ստացել է շքեղ նկարազարդված մի ավետարան Սսում, առաջ սեփականություն Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանի կամ Կեսարիո վանքի և այժմ Նյու-Յորքում, շատ կարևոր հիշատակարանով Հեթմյանց թագավորական տան և Լամբրոնացիների համար։ Լևոն Գ.ի կինը Կեռան թագուհին այս Ավշին մարաջախտի եղբոր Հեթումի աղջիկն է։ Այս Ավշին մարաջախտի որդիքն են «իշխանն իշխանաց զգուարթաբարոյն և փեղանձնեայն Կոստանդինն» և «պատանին Հեթում և զհամեստ դուստրն Թեֆանոյ», իսկ կինն է Տիկին Ակաց։ Ավշին մարաջախտի քույրերն են Կեռան (Կիր Աննան է) և Շահանդուխտ. Կեռանի որդիքն են «Թագադիրն Հայոց Կոստանդին» և եղբայրները Ավշին և Սմբատ։ Իսկ մյուս քրոջ՝ Շահանդուխտի որդին է Լևոն. սորա հոր անունը չէ հիշված։ Այս Ավշին մարաջախտի փեսան էր «քաջասիրտ Ճոֆրի տ(է)ր ա(ստուա)ծաշէն ղղեկին Սարվանդայ (քարի)», որ հայրն էր Կոստանդին թագադրի։

Նույն Ավշինի «անդլ:կնուան» (կնքահայր) էր «Մեծ իշխանն Ջատկանց»։

Այսպիսով այս և 1265 թվի Կիր Աննայի հիշատակարանները միանգամայն լրացնում են իրար, պարզելով Կոստանդին թագադրի անձն ու ծագումը։

Եվ ավելին.

Բայց սույն ձեռագրի մի երկրորդ հիշատակարան նոր լույս է բերում Ստեփանոս Վահկացու անձի և գործի մասին։ Այդ հիշատակարանը, շատ գեղեցիկ մանր բոլորգրով, բայց ժամանակակից նախընթացի, ինչպես բովանդակությունն էլ ցույց է տալիս.

«Նաև զարի երջանիկ ք(ա)հ(անայն) Գրիգոր, որդի Կոստանդեա(յ) իշխանի, որ էր ի տան զխոյին իշխեցող ի վերայ մեծի և փոքու և որպէս հայր տածող և խնամող ամենեցուն, որ զայս յիշատակ շարայարեաց ի ձեռն մեծ վարդ(ապետին) և եպ(իսկոպոսին) Յակոբա(յ) քեռոյն իւրոյ ուր և սնեալն էր և վարժէր զիմաստից ա(ստուա)ծային և զՍտեփ. Վահկ»[16], որ զսա... (մի տող ջնջված) յիշատակի արժանի արարէք»։

Ուրեմն այս նշանավոր ձեռագրի գրիչն ու նկարիչը մեր Ստեփանոս Վահկացին է։ Նկարչության մասին քիչ հետո։

Կոստանդին թագադրի համաձայնությամբ «Հոհնանց» անապատում գրված է մի ավետարան ՉԻԷ=1278 թվականին և «ծաղկած գեղեցիկ երանգօք» և արվեստով Ստեփանոս միայնակեցի համար Պաւղոս գրչի ձեռքով։

Վերջին մի շատ փառավոր հիշատակ ունենք նորա կողմից, որ Էջմ.ի № 365/2629 ավետարանն է, ամենաշքեղ կերպով նկարազարդված, խորաններին և զարդարանքների կախարդիչ գեղեցկությամբ և ավետարանիչների գեղարվեստական բարձր ձեռներեցությամբ, տարափախտաբար առանց ժամանակի, գրչի և նկարչի տեղեկության։ Միայն հետևյալ ձոնն ունենք, որից հաստատ երևում է, թե ստացողը՝ մեր այս թագադիր Կոստանդինն է.

12. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Վենետիկ, 1865, 157, Ալիշան, «ՍԻՍՈՒԱՆ», եր. 558-4։

13. Սամվել Անեցու շար., եր. 211։

14. Նրանց ամուսնության մասին տե՛ս Ալիշան, «ՍԻՍՈՒԱՆ», եր. 209։

15. Ձեռ. Եմ.ի, № 1956։

16. Վերջին կ-ը կիսով չափ միայն մնացած, բայց Տրդատ Եպիսկոպոս Պալյան լրիվ է կարդացել. ՀԱ. 1898, օգոստ.—սեպտ., եր. 247։ Այսպես միշտ «Վահկ» է գրում այս գրիչը հիշատակարանների մեջ։

Շնորհեա մեզ տ(է)ր ընդ
երկայն աւուրս զԿոստ
անդին թագադիր Հայոց Կի
լիկեցւոց նահանգիս
եւ տէր Սարաւանդի Քար։

Գրված պետք է լինի ոչ առաջ քան 1271 թվականը, երբ օծվեցավ Լևոն Գ., և հավանորեն ոչ շատ ուշ այդ թվականից։ Տարաբախտաբար ձեռքի տակ լուսանկարներ չունենք, բացի մի զույգ խորաններից, որ Թորոս Ռոսլինի ոճն է հիշեցնում։

Դ.

Հիշեցինք, որ Ավշին մարաջախտի ավետարանը գրված և նկարազարդված է Ստեփանոս Վահկացու կողմից 1274 թվին։ Այստեղ տալիս ենք նախ Ձոնը յուր զարդարանքներով, ոսկի դաշտի վրա, կարմիր տողերի մեջ, կապույտ և սպիտակ գծերով եզերված։

Եբ. Որ ի նաւէ լուսոյ ծագեալ
եւ ի կուսէն մարմնով ծնեալ
զաւետարանս լուսազարդեալ
մարդկան կենաց կտակ շնորհեալ
որում Աւշինն տենչացեալ
որ մարաջախտ Հայոց պատւեալ
զայս աւետեաց մատեան ստացեալ
եւ Ա(ստուծո)յ ընծայ տուեալ։
7ա. Սա յիշատակ բարեաց լիցի
Աւշին սորին ստացողի
եւ Կոստանդեա եւ Ստեփանի
ծնողաց նորին որ ի յերկնի,
նա եւ որդոցն իւր ցանկալի
նախ Կոստանդեա մեծ իշխանի
այլ եւ Հեթմոյ պատանեկի
եւ ամենայն նոցին տոհմի։

Ոչ միայն Ձոնը յուր ընագրով տարբեր է Հռոմկլայի և Թորոս Ռոսլինի յուրացրած ձևերից, այլև խորանների զարդարանքները. ծողի կամ տախտակի վրա կանգնած սիրամարգները, ճակատի կենդանիները ու թռչունները, և քառանկյունու միջի բուսական զարդարանքներն ու միագլուխ և երկու գլխով միացած թռչուններից կազմըված պարիկները։ Այդպիսի ձևակերպությունը պարիկների՝ անծանոթ չէ ԺԳ. դարի կիլիկյան մանրանկարչության։ Ձոնը նկարված է և ոչ գրված, և գեղեցիկ է։

Նույնը կարող ենք ասել և խորանների կազմության մասին, 1բ.—2ա., ընդհանուրը համաչափ և գեղեցիկ, 4բ., խոյակները կծկված եղջերու է, մարդկային դեմքերը, մարմինները և շարժումները կանոնավոր և շնորհալի։ 4բ.ի աջակողմի թռչունի երկար վիզը և փոքր գլուխը հումոր է և ոչ իրական։

Այս համառոտ ցուցումներով, կարծում ենք, պարզված է Լևոն Գ.ի ժամագրքի գրիչ և նկարիչ Ստեփան Վահկացու անձն ու գործը։

(Արտատպված «ՀԱՍԿ» հայագիտական տարեգրքից, Բ. տարի, 1949—50 թ.)։